

*І. Чалавек жыве не ў краіне, а сярод мовы. Радзіма – гэта мова,
і больш нічога (М. Э. Чаран)*

Л.І. Бурак

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНАГА СКАЗА

Складаны сказ – камунікатыўная адзінка вышэйшага, у параўнанні з простым сказам, сінтаксічнага ўзроўню. Гэта адзінка ўтвараецца ў выніку аб’яднання дзвюх і большай колькасці прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка–сінтаксічных адносінах паміж сабой. Складаны сказ мае “сваю ўласную будову”, ад чаго яго прэдыкатыўныя часткі “могуць уключаць звязаныя сродкі або мець іншыя структурныя асаблівасці, якія дыктуюцца будовай складанага сказа як адзінага цэлага”; ён “мае значэнне, якое не зводзіцца да сумы значэнняў частак, валодае сэнсавай цэласнасцю і, такім чынам, складае структурнае і семантычнае адзінства”¹. Структурна–граматычнае адзінства ўтвараецца пры дапамозе такіх сродкаў, як злучнікі і іх аналагі, суадносныя словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў–выказнікаў у складзе гэтых частак; семантычнае ж адзінства дасягаецца не толькі лексічным напаўненнем прэдыкатыўных частак, іх сэнсавай несамастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія яны ўступаюць у складаным сказе.

Узаемасувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў структуры складанага сказа часта мае далучальны характар. У такім разе кожная прэдыкатыўная частка абавязкова мае далучаючае або далучальнае значэнні. Ва ўсякім складаным сказе (складаназлучаным, складаназалежным ці бяззлучнікавым) далучаючая частка, як правіла, аўтасемантычная – лексічнага напаўнення такой часткі зусім дастаткова для самастойнага функцыяніравання яе ў якасці асобнага (простага) сказа. Яна служыць асновай структурнай арганізацыі складанага сказа і заўсёды будзеца як самастойны сказ, у якім няма фармальна–граматычных паказчыкаў, якія сведчылі б пра неабходнасць прымацавання далучальнай часткі (у складаназалежным сказе далучальнай можа быць толькі даданая частка). Таму натуральна, што далучальная частка змяшчае не абавязковае, а дадатковае паведамленне адносна таго, пра што гаворыцца ў далучаючай частцы складанага сказа. Будова далучальнай часткі паказвае, што гэта частка ў адпаведнасці з яе лексічным напаўненнем самастойна функцыяніраваць не можа, а прытасоўвае сваю структуру да далучаючай часткі, каб прымацавацца да яе і сумесна з ёй выразіць спецыфічную семантыку ўсяго складанага сказа. Падобнае дастасаванне знаходзіць сваё адлюстраванне ў парадку слоў далучальнай часткі, анафарычных элементах, лексічных паўторах асобных словаформ і іншых сродках. Напрыклад: *Шчокі дзяўчыны паружавелі ад хвалявання, і гэта прыдавала ей асаблівую прываблівасць* (Я. Колас). <...> 3 прыкладаў відаць,

¹ Белошпкова, В.А. Современный русский язык: Синтаксис / В.А. Белошпкова. – М., 1977. – С. 158.

што далучальная частка па сваёй прыродзе сінсемантычная, паколькі ў ёй ёсць адпаведныя ўказанні на прамую сувязь яе ў структуры складанага сказа з далучаючай часткай.

Сінтаксічная сувязь паміж далучальнай і далучаючай часткамі складанага сказа вызначаецца камунікатыўнымі задачамі выказвання, атрымліваючы непасрэднае выражэнне ў разнастайных злучнікавых і бяззлучнікавых сродках. Гэтыя сродкі з'яўляюцца “стандартызванымі элементамі структуры”² складанага сказа; яны не толькі маркіруюць далучальную частку, але і служаць выразнікам тых семантыка–сінтаксічных адносін, якія ўзнікаюць паміж ёй і далучаючай часткай у структуры складанага сказа. Устаноўлена, што семантыка–сінтаксічныя адносіны паміж такімі прэдыкатыўнымі часткамі могуць мець паратаксічны або гіпатаксічны характар. <...>

Складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць разнародны састаў, які знаходзіць сваё адлюстраванне ў структурнай разнаатыпнасці прэдыкатыўных частак і парадку слоў у іх. Кожная прэдыкатыўная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, бо адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай. Апрача таго, структура гэтых сказаў вызначаецца рознай ступенню перарывістасці. Найбольшую перарывістасць маюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, паколькі адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў прадвызначае самую працяглую інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчыць аб мінімальнай цеснаце счাপлення паміж імі. Найменшая перарывістасць уласціва складаназалежным сказам, бо гіпатаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў значнай меры скарачаюць інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчаць аб максімальнай (разумеецца, для далучэння) цеснаце счاپлення паміж імі. Некалькі большай перарывістасцю характарызуюцца складаназлучаныя сказы, таму што паратаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў адрозненне ад гіпатаксічных сведчаць аб меншай залежнасці далучальнай часткі ад далучаючай. Атрымліваецца, што далучальныя адносіны ў складаназлучаных і асабліва ў бяззлучнікавых складаных сказах праяўляюцца больш чотка і выразна, чым у складаназалежных сказах.

З канкрэтнымі разнавіднасцямі далучальных адносін неразрыўна звязана адкрытасць–закрытасць структуры складанага сказа. Усе складаназалежныя сказы і абсалютная большасць складаназлучаных і бяззлучнікавых складаных сказаў маюць закрытую структуру. Пры такой структуры ў складаным сказе часцей за ўсё змяшчаюцца дзве прэдыкатыўныя часткі (далучальная і далучаючая). Аднак не выключаны і такія выпадкі, калі закрытую структуру складаюць тры і больш прэдыкатыўных частак. Праўда, у гэтым разе далучальнае значэнне звы-чайна мае апошняя прэдыкатыўная частка, якая закрывае сабой структуру складанага сказа. *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў – яны ж мне каменні давалі; і тыя каменні між імі і мной сцяною вялізнаю*

² Ильенко, С.Г. Сложное предложение в современном русском языке / С.Г. Ильенко. – Л., 1976. – С. 21.

ўсталі (М. Багдановіч). І толькі ў камбінаваных складаных сказах можа быць некалькі далучальных частак, якія аб'яднаны разнастайнымі злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэта радаснае, чыстае, ад яго вясёласць у грудзях шырыцца* (І. Мележ). Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў закрытай структуры, як правіла, разнастайныя; яны маюць рознае сінтаксічнае афармленне і па-рознаму суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўтварае ўвесь складаны сказ.

Інакшымі ўласцівасцямі характарызуюцца складаныя сказы, якія маюць адкрытую структуру: яны змяшчаюць дзве, тры і больш прэдыкатыўных частак сярод якіх адна далучаючая, астатнія – далучальныя. Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў адкрытай структуры больш-менш аднастайныя; яны маюць адносна аднолькавае сінтаксічнае афармленне і больш-менш аднолькава суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўяўляе сабой увесь складаны сказ. Усё гэта суправаджаецца абавязковым паўтарэннем злучніка, а пры бяззлучнікавай сувязі – абавязковым паўтарэннем і сіметрычным раз-мяшчэннем у кожнай далучальнай частцы асобных кампанентаў далучаючай часткі: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце, а маці дома* (К. Чорны). *Смачна бульба з кілбасою, смачна бульба з агурком, смачна бульба з саланінай, смачна бульба з селядцом* (А. Русак). Аднастайнасць граматычнай будовы прэдыкатыўных частак дае магчымасць выражаць толькі далучальна-пералічальныя адносіны паміж імі, што істотна абмяжоўвае сферу распаўсюджвання складаных сказаў адкрытай структуры ў сучаснай беларускай мове. Апрача таго, аднастайнасць будовы далучальных і далучаючых частак складанага сказа сведчыць аб мінімальнай перарывістасці яго структуры, а гэта ў сваю чаргу збліжае далучальныя адзінкі са злучальнымі.

<...>

Апрача статычнай, складаным сказам з далучальнымі адносінамі ўласціва таксама дынамічная структура. Разуменне складанага сказа як дынамічнай структуры вымагае прызнання ў ім асобай функцыянальнай перспектывы – значэння дадзенага і новага, якое накладваецца на структурна-граматычныя характарыстыкі яго прэдыкатыўных частак. Асноўнымі сродкамі выражэння дынамічнай структуры ў складаным сказе з'яўляюцца інтанацыя і парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак. <...> Што да парадку далучальных і далучаючых частак у структуры складанага сказа, дык ён, як правіла, фіксіраваны: далучаючая частка, якая актуальна менш важная (змяшчае ў сабе інфармацыю вядомую, прама ці ўскосна дадзеную), размяшчаецца ў прэпазіцыі; далучальная частка, якая актуальна больш важная (змяшчае ў сабе новую інфармацыю), размяшчаецца ў постпазіцыі. І толькі асобныя даданыя далучальныя часткі, пры ўмове пэўнай фразеалагізацыі або асаблівай актуалізацыі змешчаныя у іх інфармацыі, інверсіруюцца і спарадычна ставяцца перад галоўнай (далучаючай) часткай ці, атрымаўшы спецыфічнае адценне пабочнага або ўстаўнога сказаў, уключаюцца ў сярэдзіну галоўнай часткі складанага-лежнага сказа: *Як і трэба было чакаць, прапанова выклікала шмат спрэчак* (Х. Шынклер); *Піліпчык абяцаў яшчэ паказаць яму – калі адыдуць*

фашысты далей – рэшткі спаленых ім машын (М. Лынькоў). Страціўшы значэнне дадатковага паведамлення (значэнне далучальнасці), такія прэдыкатыўныя часткі лёгка ператвараюцца ў пабочныя або ўстаўныя сказы.

Форма і значэнні складаных сказаў з далучальнымі адносінамі, розныя сродкі сувязі (полісіндэтычныя і асіндэтычныя) прэдыкатыўных частак садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню названых адзінак у якасці асобных стылістычных фігур для адлюстравання шматлікіх з’яў і падзей аб’ектыўнай рэчаіснасці. Вялікія магчымасці выбару той або іншай фігуры, звязаныя з разнастайнасцю структурных тыпаў складанага сказа, рэалізуюцца ва ўмовах канкрэтнага кантэксту і вызначаюцца яго семантыка-сінтаксічнымі і функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі.

(Прыводзіцца па: *Бурак, Л.І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа / Л.І. Бурак // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1980. – № 1. – С. 27–31.*)

Н.І. Гілевіч

КЛЮЧАВЫЯ ВОБРАЗЫ-МАТЫВЫ Ў СТРУКТУРЫ РАМАНА ЯНКІ БРЫЛЯ “ПТУШКІ І ГНЁЗДЫ”

Раман “Птушкі і гнёзды” (1964) мае ў творчай эвалюцыі Янкі Брыля адметнае значэнне. У гэтым творы аўтар адступіў ад традыцыйнага эпічнага сюжэта, звыклых рамкі якога абмяжоўвалі лірызм пісьменніка. Стылёвыя пошукі далі арыгінальны сінтэз эпічнага з лірыка-псіхалагічным. У беларускай літаратуры раман успрымаўся як наватарская з’ява, незвычайная для традыцыйна-рэалістычнай прозы тых гадоў (актуалізацыя суб’ектыўнага пачатку, адмаўленне ад храналагічнай кампазіцыі і сістэмнай паслядоўнасці, асацыятыўная сувязь падзей).

У мастацкай структуры рамана важную ролю адыгрываюць ключавыя словы, моўныя лейтматывы, ужыванне якіх у тэксце набывае ўстойлівы характар. Як правіла, яны абазначаюць вузлавыя паняцці і актуалізуюць канцэпт твора, яго ідэйна-тэматычную накіраванасць. Як трапна заўважыў Л. Лявонаў, такія словы выконваюць у творы ролю “скразных бэлек у доме”, дзе кожная бэлька ўзмацняе яго канструкцыю.

У рамане “Птушкі і гнёзды” сканцэнтраваны многія ключавыя словы, характэрныя для ўсёй творчасці пісьменніка, напрыклад, асацыятыўны рад: **Маці – Радзіма – Народ – Мова – Песня**.

Вобраз **Маці** – скразны ў творчасці Брыля. Ён набывае глыбокае мастацкае абагульненне ў рамане. Высока і недасягальна над усім, што давялося перажыць галоўнаму герою, “*ішоў з ім вобраз яго заплаканай маці*”. Успаміны пра маці, зварот героя да маці, матчыны ўспаміны-ўстаўкі займаюць у тэксце звыш 50 старонак. Шчырай споведдзю Руневіча-сына паўстаюць у рамане лірычныя звароты да маці, якая для яго з’яўляецца маральнай апорай, мерай чалавечнасці, справядлівасці, народнай мудрасці. (“*Я прыйду, дарагая, я ўсе ж такі калі-небудзь прыйду*”; “*Ты верыш там, што недзе я жыву і не загіну. А я упэунены, маці, што вярнуся туды, дзе мой народ, і зраблю для яго, а праз яго для ўсіх людзей усе, што змагу*”). Абагульнены вобраз **Маці** вырастае ў рамане да сімвала мацярынскай